

Секцыя 1

МАСТАЦКІ СВЕТ ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ І ЯКУБА КОЛАСА

Павел Навуменка (Мінск, Беларусь)

ТВОРЧАСЦЬ Я. КОЛАСА 20-Х ГАДОЎ ЯК ФАКТАР КАНСАЛІДАЦЫІ І ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫІ БЕЛАРУСКАЙ ПРОЗЫ ПЕРШАГА ПАСЛЯВАЕННАГА ДЗЕСЯЦІГОДДЗЯ

Праблема рэцэпцыі і трансфармацыі традыцый Я. Коласа ў беларускай літаратуры ХХ стагоддзя, перш за ўсё прозе, уяўляецца – з пазіцыяй сённяшняга стану беларускага літаратуразнаўства – надзвычай актуальнай. І гэта прытым, што Колас у пасляваенным беларускім літаратуразнаўстве прызнаецца і пазіцыянуецца як бясспрэчны лідэр, як пісьменнік, што зрабіў найбольшы уплыў на фарміраванне практычна ўсіх аспектаў літаратурнага працэсу: тэматычнага, ідэйна-эстэтычнага, жанравага, канцэптуальнага і г.д. Яшчэ ў 1961 годзе А. Адамовіч¹ абвесціць Я. Коласа фактычным стваральнікам беларускага рамана, бліжэй да канца 60-х І. Навуменка абгрунтуе думку аб тым, што ўся пасляколасаўская беларуская літаратура фактычна пераймае (у той ці іншай ступені) у Коласа канцэпцыю сялянскага жыцця і селяніна², асноўнага героя і перадваеннай, і пасляваеннай – ажно да 90-х – літаратуры, што было практычна роўным для беларускай літаратуры канцэпцыі чалавека ўвогуле . А разам з канцэпцыяй – тыя эстэтычныя сродкі і прыёмы, з дапамогай якіх адпаведныя вобразы і канцэпцыі ствараліся. Абсалютна лагічнай у такім выпадку выглядае і тая плынь літаратуразнаўчых прац, дысертацый, артыкулаў, у якой творчасць любога значнага празаіка (К. Чорнага, Л. Калюгі І. Мележа, В. Быкава, І. Шамякіна або І. Пташнікава) параўноўвалася або даследавалася з пункту гледжання засвоенасці і трнсфармацыі ў ёй менавіта коласаўскіх творчых канцэпцый ў самых розных аспектах і ракурсах:

¹Адамовіч А. М. Маштабнасць прозы: Урокі творчасці Кузьмы Чорнага. — Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 196, [2] с.

²Навуменка І. Я. Якуб Колас: Духоўны воблік героя. – Мн., 1981.

вобразы і сродкі іх стварэння, стыль, творчая манера, жанравая структура, канцэпцыя жыцця і эпохі і г.д.³

Усё гэта, бяспрэчна, не састарэла, з'яўляецца ў большай ці меншай ступені актуальным і для наступных пакаленняў даследчыкаў, як, дарэчы, і працяг уздзеяння коласаўскіх традыцый на літаратуру, – яно, гэтае ўздзеянне, між іншым, нярэдка нават пры жыцці пісьменніка было не прасталінейным, вельмі часта і у вельмі складаных формах – неўсвядомленым, часам ішло насуперак пераконанням і пазіцыі пэўнага мастака; а ў сённяшняй літаратуры, мусіць, свядома на Коласа арыентуецца зусім нязначная частка празаікаў і паэтаў – але знайсці “след” Коласа часам можна ў самых нечаканых сучасных творах.

Такім чынам, калі коратка падсумаваць вынікі даследванняў у гэтым кірунку, можна адразу зазначыць – чыста статыстычна, колькасна, – коласаўская традыцыя (сумарны, досыць умоўны тэрмін) “зафіксаваная” літаратуразнаўствам, напэўна, найбольш поўна і універсальна. Праблема бачыцца ў іншым: у гэтай фіксацыі (як і ў аналізе) ёсць колькі ключавых момантаў, наяўнасць якіх тлумачыцца аб'ектыўнымі прычынамі, але менавіта яна і патрабуе, як здаецца, актуальнага пераасэнсавання і сутнасці, і механізму ўздзеяння гэтай традыцыі на літаратурны працэс. Гэтых момантаў можна вызначыць некалькі.

1. Сінхроннасць і лінейнасць схемы:твор—традыцыя.

Пасляваеннае беларускае літаратуразнаўства, як савецкае, так і постсавецкае, у даследванні коласаўскіх традыцый адштурхоўваецца ад канкрэтных вяршынных твораў пісьменніка, як бы маючы на ўвазе, што іх уздзеянне на літаратуру было канстантным. Гэта – досыць рызыкаўны падыход. З аднаго боку, тая ж “Новая зямля” ці апавяданні Я. Коласа 1920-х гадоў успрымаюцца абсалютнай большасцю актыўных літаратурных дзеячоў таго перыяду або як нешта прымітыўна-архаічнае, або проста як “контррэвалюцыйная” плынь у беларускай прозе (шырока вядома, што У. Дубоўка, якога нібыта нельга дакараць у “пралетарскім прымітывізме”, супрацьпастаўляў “Новую зямлю”, напісаную “прымітыўнымі дзеяслоўнымі рыфмамі”, архаічную па тэматыцы, таму ж “Сымону-музыку”, у якім бачыў сінтэтычны твор, варты “новай” беларускай літаратуры). Маладнякоўцы ж у большасці сваёй Я. Коласа проста адмаўляюць. Афіцыйныя ўлады, якія ўшаноўваюць Я. Коласа

³Гл. пра гэта: Шаладонаў І. М. Выпрабаванне чалавечнасці: Беларускае апавяданне 20-х гадоў аб рэвалюцыі і грамадзянскай вайне/ І. М. Шаладонаў. – Мінск: Беларус. навука, 2008; Жураўлёў В. Хто ж такі, селянін? Аб творах Якуба Коласа “Адшчапенец” і Кузьмя Чорнага “Лявон Бушмар” // ЛіМ. – 1992. – 30 кастр.

разам з Купалам як фактычна жывога класіка, старанна выпячваюць у ягонай творчасці менавіта пазіцыю пісьменніка-абаронцы селяніна, змагара з сацыяльнай няроўнасцю, і чым далей, тым больш старанна будуць ляпіць у падручніках для школ і ВНУ (з 30-х па 50-я, ды і пазней) вобраз амаль што бальшавіка, хаця гэта будзе ўспрымацца з іроніяй нават тымі, хто проста знаёмы, скажам, з коласаўскай навелістыкай 1920-х. У такім выпадку – што засвойваюць маладзейшыя пісьменнікі у вышэйадзначаны перыяд, калі крытыка творчасць Я. Коласа не вельмі шануе, у той час як інтэрпрэтацыі творчасці пісьменніка сярод удзельнікаў вядучых літаратурных літаб'яднанняў 1920-х уяўляюць сабой стракатую плынь ацэнак, дзе самым бяскрыўдным будзе проста неразуменне сутнасці і значэння твора, як у выпадку з У. Дубоўкам?⁴ З іншага боку, толькі лянівы не ўбачыць, якім эстэтычным маяком становіцца Я. Колас для ўсёй маладой прозы 1920-х, і гэтым маяком, камертонам будуць не толькі самі тэксты і мастацкія канцэпцыі, якія яны нясуць, але і пазіцыя мастака, прытым не толькі тая, якая ім знаёмая як сучаснікам, але і папярэдняя, нашаніўская.

Рана ці позна, але кожны значны прэзаік 1920-х зразумее і адчуе, і не здолее абысці ў сваіх творах Коласа рэальнага, а не выдуманнага ці вольна інтэрпрэтаванага, падпадзе пад уплыў менавіта ягонай канцэпцыі жыцця той эпохі, менавіта коласаўскай трактоўкі рэвалюцыі, менавіта ягонага бачання месца сялянства – асноўнага героя тагачаснага жыцця і літаратуры – у новай рэчаіснасці. Але гэта будзе спасціжэнне і засваенне строга індывідуальнае, мала залежнае і ад афіцыйных ацэнак, і ад суб'ектыўных інтэрпрэтацый, у якіх актуальнасць творчасці пісьменніка бачылася ўжо больш у дачыненні да мінулага, чым сучаснага. Да таго ж—гэтая трансфармацыя і рэцэпцыя традыцый Я. Коласа новай генерацыяй пісьменнікаў будзе абсалютна рознай: ад непасрэднай вучобы (як у К. Чорнага ці К. Крапівы), да адштурхоўвання, спробы “доказу ад працілеглага” (М. Зарэцкі), да наўмыснай і значнай мадэрнізацыі (Л. Калюга). Такім чынам, 1920-я – перыяд найбольш свядомага і творча-крытычнага засваення і пераасэнсавання коласаўскіх традыцый беларускай прозай.

Калі ж казаць пра мадэлі рэцэпцыі, дык працэс выглядае інтэнсіўным і нелінейным, у ім выразна праглядаюцца сама мала тры накірункі інтэрпрэтацый: афіцыйны, які будзе узмацняцца з 1930-х па 1950-я, суб'ектыўны (найбольш, праўда, характэрны для розных літаратурных школ 1920-х), і той, які непасрэдна ўвасобіўся ў лепшых

⁴Узорам тыповай суб'ектыўнай інтэрпрэтацыі з'яўляецца артыкул аднаго з тэарэтыкаў “Узвышша”.гл. пра гэта:Бабарэка А. Пра Коласаву “Новую зямлю” // Узвышша. – 1929. - №6. – С.75-95.

празаічных творах 1920-х – пачатку 1930-х (ўздзеяння Коласа на тагачасную паэзію не кранаем – яно шмат па якіх прычынах намнога слабейшае), а пазней – праз індывідуальную рэцэпцыю значнымі праймамі 60-х–80-х, якая зноў жа не супадае вельмі часта з акадэмічнай, афіцыйнай інтэрпрэтацыйнай творчасці Я. Коласа.

Але былі і цэлыя перыяды, калі нейкая мінімальна рэцэпцыя коласаўскай традыцыі ў літаратуры – проста немагчымая. Пачынаючы з сярэдзіны 1930-х і ажно да пачатку 60-х яна проста не можа быць успрынятая, ва ўсялякім выпадку, у тым аб’ёме, пры якім можна гаварыць пра дзейнасць і актыўнасць нейкай літаратурнай традыцыі. Гэта, між іншым, можа прасочвацца і праз лёс пэўнага пісьменніка. Мала хто будзе спрачацца з тым, што “Палеская хроніка” І. Мележа знітавана з коласаўскімі традыцыямі вельмі моцна, але ці прасочваецца такая ж знітаванасць у “Каранеўскім цыкле”, які лічыцца ў нейкім сэнсе перадгісторыяй “Палескай хронікі”, або ў “Мінскім напрамку”? Эпоха проста не дазваляла таму ж І. Мележу ў 1940-я ці 1950-я арыентавацца на тыя здабыткі і канцэпцыі, якія былі напрацаваны Я. Коласам у 1920-я гады. Справядлівасці дзеля зазначым, што і сам Я. Колас у гэты час ужо не генератар літаратурных традыцый “класічнага маштабу”... З іншага боку, ужо ў 90-я гады ХХ стагоддзя – ці шмат хто з пісьменнікаў пакалення “Тутэйшых” здольны быў калі не інтэрпрэтаваць, дык хаця б дакладна разумець сутнасць і значэнне коласаўскіх набыткаў для беларускай літаратуры? Хаця, паўторымся, коласаўская традыцыя, як ні парадаксальна, прысутнічала і у іхніх творах – толькі неўсвядомлена, і ў “перавёрнутым” стане, “ад процілеглага”.

Безумоўна, вельмі моцнае ўздзеянне на ўспрыняцце коласаўскай традыцыі зрабіла вымушаная ідэалагічнасць ацэнак. Некалькі пасляваенных дзесяцігоддзяў у літаратуразнаўчых працах можна было прачытаць, што Міхал з “Новай зямлі” не разумее, што выйсце – не ў набыцці ўласнай зямлі, а ў змаганні з палітычным ладам і панамі, хаця кожны са значных даследчыкаў разумеў, што фаталізм і трагізм паэмы зусім у іншым...⁵

2. Пазітыўнасць коласаўскай традыцыі.

Беларускае літаратуразнаўства, пачынаючы з 1960-х гадоў, здолела у значнай ступені рэабілітаваць коласаўскі тэкст і пазбавіць яго ад тых скрыўленняў у інтэрпрэтацыях, якія скажалі яго да непазнавальнасці мастацкай канцэпцыі ў 1930-я–1950-я (праўда, неахвотна і скупа гаворачы пра многія творы, іх рэдакцыі і творы, “выкрэсленыя” з ужытку). І вывела некалькі важных палажэнняў, сярод

⁵Пра некаторыя аспекты гэтай праблемы гл. : Мушыньскі М. Спадчына Якуба Коласа: Праблема аўтарскай творчай волі // Палымя. – 1993. – №7. – С.228-248

якіх адны з найбольш важных, – што Я. Колас, адчуваючы будучую трагедыю сялянства, спяшаўся стварыць эпічную, рознабаковую карціну сялянскага жыцця (і у паэзіі, і ў прозе), захаваць у літаратуры той прыгожы сялянскі свет, які відавочна быў асуджаны на знікненне. А таксама – апеллюючы ўжо да новай, рэвалюцыйнай эпохі (якая, дарэчы, лічыла селяніна буржуа, хоць і дробным), спрабаваў адстаяць, абараніць тую канцэпцыю, што селянін перш за ўсё – чалавека працы, а сялянскі свет са сваёй сістэмай цвёрдых каштоўнасцяў і традыцый, мог бы стаць маральнай і ідэалагічнай асновай новага грамадства. Не пачулі. Не пагадзіліся.

У такой рэабілітацыі твораў Я. Коласа была на той час немалая смеласць і мужнасць, і менавіта яна падкрэслівалася як найбольш пазітыўны момант у савецкай творчасці і творчай пазіцыі нацыянальнага класіка. Пра пазітыўна-негатыўныя не гаварылі—акадэмічнае беларускае літаратуразнаўства заўсёды вельмі пачціва абыходзіцца з любым пісьменнікам, творчасць якога аналізуе (далёка не самая благая ягона рыса). А трэба было – бо менавіта Я. Колас сваім сумарным праявічым-паэтычным (ад паэм да навелістыкі) “сялянскім эпсам” як бы “заваліў” дарогу ўсёй астатняй літаратуры, зрабіў шмат каго са значных і таленавітых беларускіх праявікаў у пэўным сэнсе слова інтэрпрэтатарамі, якія “ігралі” варыяцыі на тую ж тэму, – на дзесяцігоддзі. Бо аб’ектыўна – Беларусь на доўгі час застаецца сялянскай, асноўны герой яе селянін, а сказаць пра яго пасля коласаўскіх твораў у плане рэалій і светапоглядных асноў, побыту і філасофіі – было ўжо амаль што немагчыма. Даводзілася маляваць таго ж селяніна на зломе эпох (іх, праўда, хапіла на ўсе пакаленні літаратараў і сялян), сялянства – у ягона трагедыі і заняпадзе, але ў параўнанні з Коласам такой універсальнай і шматфарбнай карціны сялянскага жыцця ніхто ўжо не стварыць. Для праявікаў, якія пачыналі ў 1920-я і разумелі маштабнасць коласаўскіх твораў, гэта была сапраўдная драма. Але, як і павінна быць у такіх выпадках, негатыў стане пазітывам – яны здолеюць намаляваць тыя тыпы, якія Колас наўмысна не кранаў – кулака, заможнага гаспадара (інакш кажучы – Міхала с зямлёй), дзялка – маюцца на ўвазе “Лявон Бушмар” К. Чорнага, “Мядзведзічы” К. Крапівы, “Язэп Крушынскі” З. Бядулі. Лукаш Калюга замахнецца і на большае – на мастацкае даследванне той аб’ектыўнай, непазбежнай эрозіі вясковага жыцця, якая нават без калектывізацыі вяла да таго, што воблік сельшчыны, паводле Калюгі, мусіў змяніцца непазнавальна, і ці ў лепшы бок? З іншага боку, такія праявікі, як М. Зарэцкі, “несялянскія” па агульнай накіраванасці, біяграфіі, мастацкім інтарэсе, спрабуюць пераадолець “монатэізм” пасляколасаўскай прозы, даць узор героя не

такога традыцыйнага і маральнага (“Голы звер”). Гэта было спробай стварэння “ад працілеглага”, своеасаблівы “антыколас”, спроба зацягнуць у беларускую літаратуру героя, які, у адрозненне ад селяніна, глыбока абыякавы і да любой маралі, і да любых традыцый. Але гэта герой з шырокага знешняга свету, для якога ён даўно не экзотыка, а норма. Тая ж самая ідэя праглядаецца і ў “Сцежках-дарожках”: свет даўно жыве па законах, якіх коласаўскі селянін (далёка не анёл, дарэчы), цураецца і жахаецца, але пры сутыкненні са “знешнім” светам у сялянскага няма шанцаў на выжыванне, нягледзячы на разнастайныя строгія сялянскія маральныя нормы і няпісаныя кодэксы.

Такім чынам, Колас сваім сялянскім універсализмам выкліча да жыцця цэлы шэраг безумоўных літаратурных апанентаў, якія або спрабуюць мадэрнізаваць традыцыйны мастацкі свет беларускай літаратуры, або ўвогуле будуць яго на супрацьпастаўленні коласаўскаму. І, магчыма, успрымаюць тую коласаўскую апору і надзею на цвёрдую сялянскую мараль як негатыў, бо разумеюць, што свет ёй жыць ужо не хоча і не жыве. Шкада, што гэты накірунак (палемічны у адносінах да коласаўскай творчасці, але вельмі плённы), быў прымусова абарваны ў 1930-я гады. Надалей перамог, як ні парадаксальна, коласаўскі погляд – сялянства безадносна да часовага кантэксту, стала успрымацца як эталон маралі, прыгожай і ўзорнай, а не асуджанай на трансфармацыю якраз з-за сваёй аб’ектыўнай архаічнасці, хаця і сам Колас у мастацкім матэрыяле “Новай зямлі” ужо бачыў прыкметы непазбежнага распаду і раздыферэнцыяцыі сялянскага свету.

Безумоўна, адсюль – з арыентацыі на сялянскую мараль – у беларускай літаратуры надоўга прыжылася рэтраспектыўнасць паказу і паэтызацыя сялянскага свету, які аб’ектыўна больш прывабны, скажам, за свет гарадскога абывацеля і пралетарыя, але ці пазітывам гэта стала для беларускай літаратуры? Бо сам Колас, родапачынальнік гэтай традыцыі, ставіў перад сабой іншыя задачы, пакаленне 1920-х, як ужо казалася вышэй, гэтую традыцыю мадэрнізавала, а вось пазнейшыя літаратурныя пакаленні вельмі часта досыць прасталінейна яе скарыстоўвалі. І таму механізм рэцэпцыі коласаўскай традыцыі – ключ для разумення шмат якіх працэсаў і праблем у беларускай літаратуры – ад 1920 гадоў і да сённяшняга дня.